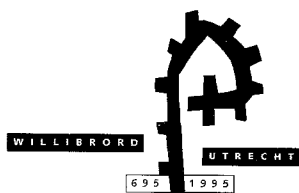

WILLIBRORD
EN HET BEGIN VAN NEDERLAND

DOOR

MARIEKE VAN VLIERDEN

De tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland' (Museum Catharijneconvent, Utrecht, 18 november 1995-28 januari 1996) kwam tot stand in het kader van het Willibrordjaar.

Het Willibrordjaar is een initiatief van de Stichting Utrecht Centrum van Historie en Cultuur.

Afbeelding omslag:

Graduale met miniatuur van Willibrord. Trier/Echter-nach, rond 1000 en 3de kwart 11de eeuw. Cat.nr. 53.

© 1995 Clavis Stichting Publikaties Middeleeuwse Kunst, Utrecht
Museum Catharijneconvent, Utrecht

Vormgeving en lay-out: Clavis, Utrecht
Druk: De Boer Cuperus, Utrecht

ISBN 90 75616 01 5

Comité van aanbeveling van het Willibrordjaar

Adrianus Kardinaal Simonis, Aartsbisschop
van Utrecht
Monseigneur Antonius Jan Glazemaker,
Aartsbisschop van Utrecht
De Voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland,
dr. R.G.W. Huysmans
De Ambassadeur van Luxemburg, H. Wurth
De Ambassadeur van Engeland, Sir D. Miers
De Ambassadeur van België, J.F. Willems
De Ambassadeur van Duitsland, W. Haas
De Ambassadeur van Ierland, J. Swift
De Vice-president van de Raad van State,
mr. W. Scholten
De Commissaris van de Koningin in de Provincie
Utrecht, Jhr. drs. P.A.C. Beelaerts van Blokland
De Commissaris van de Koningin in de Provincie
Friesland, drs. L.M.L.H.A. Hermans
De Burgemeester van Utrecht, mr. I.W. Opstelten
De Burgemeester van Wijk bij Duurstede,
A.C. Houtsma
De Burgemeester van Rhenen, H.S. Top

Lijst van sponsors tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland'

VSB FONDS

VSB fonds

Provincie Utrecht
Gemeente Utrecht
Prins Bernard Fonds
De Boer Cuperus
Rabobank Utrecht
Stichting Algemeen Cultureel Fonds der SHV Fen-
tener van Vlissingenfonds
Crediet en Effectenbank
Stichting Elise Mathilde Fonds
Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds
Mr. Paul de Gruyter Stichting

Lijst van bruikleengevers

Aken, Domkapittel, Schatkamer van de Dom
Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig
Bodemonderzoek
Berlijn, Staatsbibliothek zu Berlin - Preussischer
Kulturbesitz
Brussel, Koninklijke Bibliotheek
Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en
Geschiedenis
Dublin, National Museum of Ireland
Emmerik, Kirchengemeinde St. Martini
Essen-Werden, Probsteikirche St. Ludgerus
Fulda, Bischöfliches Generalvikariat
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek
's-Gravenhage, Koninklijke Verzamelingen
Groningen, Groninger Museum
Keulen, Erzbischöfliche Diözesan- und
Dombibliothek
Keulen, Schnütgen-Museum
Kopenhagen, Nationalmuseet
Leeuwarden, Fries Museum
Leiden, Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden
Leiden, Universiteitsbibliotheek
Londen, British Library
Maastricht, Bonnefantenmuseum
Maastricht, Stichting Schatkamer Sint Servaas
Namen, Musée Diocésain
Nijmegen, Provinciaal Museum G.M. Kam
Parijs, Bibliothèque Nationale
Rhenen, dr. H.P. Deys
Rhenen, Gemeentemuseum Het Rondeel
Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek
Susteren, Parochie van de H. Amelbergakerk
Trier, Bischöfliches Generalvikariat, Domkapittel
Trier, Katholisches Pfarramt U.L. Frauen u.
St. Laurentius
Utrecht, Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum
Utrecht, Centraal Museum
Utrecht, Gemeentelijke Archiefdienst
Utrecht, Rijksarchief
Vaticaan, Biblioteca Apostolica Vaticana
Wijk bij Duurstede, Museum Dorestad

Inhoud

	WOORD VOORAF	8
	<i>door drs. H.L.M. Defoer, directeur Museum Catharijneconvent</i>	
	VERANTWOORDING	10
I	EEN BESCHEIDEN BEGIN	
	1. Het wiegje van Nederland: Utrecht in de Romeinse tijd	11
	2. De Franken	14
	3. De Friezen	16
II	KERSTENING EN INTEGRATIE	
	1. Willibrord	19
	2. Willibrords navolgers: Bonifatius en Liudger	26
	3. De sterkere god	30
III	BLOEI ONDER KAROLINGEN EN OTTONEN	
	1. Utrecht en Dorestad	34
	2. De Karolingische Renaissance	36
	3. De ontwikkeling tot rijksbisdom	41
IV	WILLIBRORDS KERKEN OP HET DOMPLEIN	47
	NOTEN	49
	CATALOGUS	
	Vondsten uit Romeins Utrecht (cat.nrs. 1-17)	55
	De Franken (cat.nrs. 18-28)	62
	De Friezen (cat.nrs. 29-42)	69
	Merovingische vondsten uit Utrecht (cat.nrs. 43-46)	77
	Willibrord en zijn navolgers (cat.nrs. 47-65)	81
	De sterkere god (cat.nrs. 66-71)	90
	Utrecht en Dorestad (cat.nrs. 72-87)	93
	De Karolingische Renaissance in onderwijs en wetenschap (cat.nrs. 88-91)	101
	De Karolingische Renaissance van de kunsten (cat.nr. 92-101)	104
	Ottoonse bloei (cat.nrs. 102-110)	111
	Willibrords kerken op het Domplein (cat.nrs. 111-118)	120
	LITERATUUR	130
	FOTOVERANTWOORDING EN CONCORDANTIE VAN INVENTARISNUMMERS MET CATALOGUSNUMMERS	139

Woord Vooraf

Op 21 november is het dertienhonderd jaar geleden dat in de St. Pieter te Rome Willibrord door paus Sergius tot aartsbisschop onder de Friezen werd gewijd. Hij kreeg hierbij de opdracht om het nog niet gekerstende volk der Friezen tot het christendom te bekeren. Hun leefgebied, dat ongeveer overeenkomt met de Noordelijke Nederlanden, vormde de nog imaginaire grenzen van een diocees, dat als gevolg van zijn bekeringsarbeid zou ontstaan. Hij kon dit werk niet slechts op eigen, geestelijke kracht doen. Wereldlijke, met name militaire bescherming was onmisbaar. Gebleken was dat de Friezen bepaald niet genegen waren het christendom te omhelzen. Het was sinds koning Clovis zich in 498 had laten dopen, de religie van de Franken, hun grote rivalen. De prediking van Willibrord paste ook in de expansiepolitiek van deze Franken en zij ondersteunden hem op vele wijzen. Zo kreeg Willibrord door de Frankische hofmeier, Pippijn II van Herstal, het oude Romeinse castellum Trajectum toegewezen als basis van waaruit hij het geloof zou moeten gaan verkondigen.

De gevolgen hiervan zouden verstrekkend blijken: Utrecht werd het kerkelijke, bestuurlijke en culturele centrum van het gebied dat later met de naam 'Noordelijke Nederlanden' zou worden aangeduid. Het Utrechtse diocees dat in de volgende eeuwen gestalte kreeg, viel in grote lijnen samen met de gebieden die zich in 1579 aaneensloten in de Unie van Utrecht, voorloper van de latere Republiek der Zeven Provinciën en deze op haar beurt van het Koninkrijk der Nederlanden. Met enige stoutmoedigheid zou men dan ook kunnen stellen dat de wijding van Willibrord het begin markeert van Nederland en dat de wieg van ons land op het huidige Domplein heeft gestaan.

Ter herdenking van deze gebeurtenis is 1995 door stad en provincie Utrecht uitgeroepen tot Willibrordjaar. De organisatie van de feestelijkheden is toevertrouwd aan de Stichting Utrecht Centrum van Historie en Cultuur, een stichting die is voortgekomen uit de Stichting 'Utrecht Middeleeuwse Kerkenstad'. Deze had in 1988 reeds de viering van het gereedkomen van het restauratieproject van de Utrechtse middeleeuwse kerken gecoördineerd. Net als toen vormt ook nu een expositie in het Catharijneconvent het hoogtepunt van de viering. Toen was dat de expositie 'Utrecht een Hemel op Aarde' en nu is in hetzelfde museum de tentoonstelling 'Willibrord en het begin van Nederland' te zien. Het idee om als aanvulling op de expositie van 1988 een tentoonstelling over de culturele en religieuze geschiedenis van Utrecht vóór het jaar 1000 te organiseren werd al kort na de sluiting van 'Utrecht een hemel op Aarde' gelanceerd door Prof.dr. A.J.J.

Mekking, die ook nauw bij laatstgenoemde tentoonstelling betrokken was.

Het is niet de eerste tentoonstelling in Utrecht die Willibrord tot onderwerp heeft. In 1939 werd in het kader van de herdenking van de twaalfhonderdste sterfdag van Willibrord een grote tweedelige expositie gehouden¹. In de aula van de universiteit was het deel ondergebracht dat aan de verering van de heilige was gewijd, terwijl in de pandhof van de Domkerk een schat aan vroeg-middeleeuwse kerkelijke kunst te zien was. De tentoonstelling werd echter twee weken voor de sluitingsdatum in grote haast beëindigd door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

De huidige expositie wijkt op vele punten af van die in 1939. Hij is veel breder van opzet en laat niet slechts een verzameling van vroeg-middeleeuwse kerkelijke kunstvoorwerpen zien. Hij geeft een beeld van de religieuze, culturele, politieke, sociale en kerkhistorische context waarin de wijding van Willibrord en de kerstening van de Noordnederlandse gewesten plaats vond. Men krijgt aldus een beeld van de geschiedenis van onze streken vanaf de terugtrekking van de Romeinen, omstreeks 400, tot het jaar 1000. Zo wordt er aandacht geschonken aan de Ierse en Angelsaksische achtergronden van Willibrord, aan de inheemse culturen van Noord-Nederland en aan de positie van de Franken. Tevens kan men zien hoe ten behoeve van de kerstening in Utrecht een kloosterschool gesticht werd, die zich tot een centrum van cultuur en wetenschap ontwikkelde, waar met name ook de klassieke letteren werden onderwezen. Een belangrijke plaats is ingeruimd voor markante persoonlijkheden zoals Bonifatius en Liudger. De eerste zette niet alleen Willibrords bekeringswerk voort onder de Friezen maar werd ook de apostel van de Duitse gebieden, terwijl Liudger ook onder de Oostfriezen werkzaam was, in 792 bisschop werd van Münster en in 801 de abdijs van Werden stichtte. Voorts wordt aandacht besteed aan de neergang van Utrecht ten gevolge van de invallen der Vikingen en de wederopbouw met ondersteuning van de Ottoonse keizers. De expositie wordt afgesloten met een blik op de geschiedenis van het Domplein in de middeleeuwen op grond van de laatste archeologische en historische gegevens.

Bij de voorbereiding van de expositie speelde net als indertijd bij 'Utrecht een Hemel op Aarde' mevrouw drs. M. van Vlierden een cruciale rol. Na gedegen wetenschappelijk vooronderzoek en verkennende bezoeken aan musea en archeologische collecties heeft zij in overleg met het museum de keuze gemaakt van de te exposeren kunstwerken. Ook de catalogus, zowel de inleidende hoofdstukken als de beschrijvingen van de

Verantwoording

'Wij zijn slechts vreemdelingen die als gasten bij U vertoeven, zoals al onze vaders; ons bestaan op aarde is een schaduw, zonder enige zekerheid.' (1 Kron. 29,15)

Dit boek en de bijbehorende expositie voeren u in vogelvucht langs duizend jaar geschiedenis. Telkens zullen wij even neerstrijken in het Utrechtse. Wij zullen zien hoe de kleine kiem van het Romeinse castellum op het Domplein uitgroeit tot een centrum van geestelijke macht die bijna het gehele gebied van de Noordelijke Nederlanden bestrijkt. Door Willibrords komst naar onze streken in 690 en zijn banden met de hofmeiers van de Merovingische koningen wordt dit gebied gekerstend en geïntegreerd in het Frankische rijk, dat dan reikt van de Middellandse Zee tot de Noordzee. Deze integratie brengt grote sociaal-culturele veranderingen met zich mee. Onder de bescherming van de Karolingische en Ottoonse heersers kan het bisdom Utrecht in de negende en tiende eeuw een grote politieke en culturele bloei doormaken, slechts kortstondig onderbroken door de invallen van de Vikingen. In de eerste helft van de elfde eeuw bereikt de wereldlijke macht van de bisschop zijn hoogtepunt. Utrecht, middeleeuwse kerkenstad ontstaat. Zij zal nog eeuwenlang het culturele centrum van de Noordelijke Nederlanden zijn. Aan het eind van het verhaal staan wij nog even stil op het Domplein, daar waar het allemaal begon. Wij buigen ons dan over de vraagstukken rond de kerken die Willibrord en zijn opvolgers in het voormalige castellum hebben gesticht.

Duizend jaar proberen te doorgronden in ruim één jaar is een onmogelijke opgave. Het hier gepresenteerde verhaal is slechts een ruwe schets. Wel heb ik geprobeerd de laatste stand van zaken in het onderzoek weer te geven. Sommige gebieden bleken nog nauwelijks onderzocht, over andere waren recent goede publicaties verschenen, die u dan ook aantreft in de literatuurlijst. Zonder de medewerking van deskundigen in binnen- en buitenland was de totstandkoming van tentoonstelling en catalogus niet mogelijk geweest. Waardevolle adviezen kreeg ik met name van: drs. J. van Doesburg, prof.dr. A.W. van Es, drs. H.L. de Groot, drs. A. Haverkamp, prof.dr. I. Isings, drs. E. Kramer, prof.dr. A.J.J. Mekking, drs. A. Peddemors, drs. A. Pol, drs. R.E.Th.M. Rijntjes, drs. R.J. Stöver, drs. B.J. van der Veen, drs. W.J.H. Verwers, drs. A. Wagner, drs. E.G. van Welie en drs. W.C.M. Wüstefeld. Ik wil hen en alle anderen die mij gesteund hebben dan ook hartelijk danken.

I. Een bescheiden begin

1. Het wiegje van Nederland: Utrecht in de Romeinse tijd

'Zo voer de man Gods met de zoëven genoemde begeleiders naar Friesland, tot hij met gunstige wind aan de monding van de Rijn voor anker ging; daar verfristen zij zich op het welkome vasteland en kwamen spoedig in het castellum Traiectum, dat direct aan de rivieroever is gelegen' (Vita Willibrordi, Cap. 5.).²

Twee kindergraven op het Utrechtse Pieterskerkhof

Rond het midden van de vijfde eeuw werden ten oosten van het oude Romeinse castellum Traiectum, ter hoogte van het huidige Utrechtse Pieterkerkhof, twee kinderen begraven (cat.nrs. 20 en 21). Het waren twee jongens van rond de tien jaar oud. Hun verwanten, die vermoedelijk in een nederzetting bij of in het castellum woonden, gaven de kinderen alles mee wat ze in het hiernamaals nodig konden hebben. De oudste hadden ze een benen kam in de hand gedrukt, zodat hij ook in het hiernamaals zijn lange haar, teken van levenskracht, zou kunnen verzorgen. De kostbare grote werpbijl die naast hem was neergelegd, lijkt erop te wijzen dat ze de jongen als een volwassen strijder in de gemeenschap beschouwden. Ook aan eten en drinken was gedacht: een glazen kommetje was aan zijn voeten neergezet. Om zijn middel bevond zich nog de leren riem, waaraan het ijzeren mes en de ijzeren vuurslag hingen, die hij tijdens zijn korte leven had gebruikt. Het jongste kind was met dezelfde zorgen omringd. Beide kinderen moeten van goeie komaf zijn geweest. De werpbijlen en glazen waren kostbare bijgaven van Frankische herkomst. Het is verleidelijk om de jongetjes daarom Franken te noemen. Toch kunnen wij daar niet zeker van zijn. Wij weten namelijk niet hoe groot de Frankische invloed in onze streken in de vierde en vijfde eeuw was. Zijn wij erg voortvarend dan stellen wij simplificerend dat de Franken na het vertrek van de Romeinen de macht in het Utrechtse castellum hadden overgenomen. Maar hoe was de stichting van dit castellum in zijn werk gegaan en hoe was deze machtswisseling tot stand gekomen?

Utrechts Romeinse oorsprong

Als wij de geschiedenis volgens de klassieke opvatting laten beginnen met het geschreven woord, dan staat dankzij de Romeinen het huidige gebied van Nederland op de historische wereldkaart sinds het jaar 12 voor Christus. In dit jaar werden de Germaanse stammen der Bataven en Caninefaten, die zich in het Middennederlandse riviereengebied hadden gevestigd,

voor het eerst genoemd in een Romeinse bron.³ De stichting van het Utrechtse castellum Traiectum zou ongeveer vijftig jaar later plaatsvinden. Ondanks dat in teksten op stenen platen in de Utrechtse Dom, daterend uit de dertiende of veertiende eeuw (de zogenaamde Domtafelen), al gewag werd gemaakt van deze Romeinse oorsprong van Utrecht, werd hieraan tot in het begin van deze eeuw getwijfeld.⁴ Bij werkzaamheden bleef men echter regelmatig op Romeins materiaal stuiten. Bij de afbraak van kasteel Vredenburg werd bijvoorbeeld in 1896 de bronzen steel van een plengschaal gevonden (cat.nr. 15) terwijl in 1915 tijdens grondwerken bij Paushuizen bij het Pieterskerkhof een gaaf bronzen kannetje tevoorschijn kwam (cat.nr. 16). Archeologische opgravingen boden de kans de werkelijkheidswaarde van de beweringen te toetsen. De omvangrijkste vonden plaats in de periode 1929-1935 en brachten de op elkaar gelegen resten van vijf castella aan het licht, vier houten en een stenen.⁵ Tot de oudste vondsten op het Domplein behoren twee bronzen asses uit de tijd van keizer Claudius (41-54 na Chr.) (cat.nr. 1). C.W. Vollgraff, hoogleraar klassieke talen aan de Rijksuniversiteit te Utrecht, zag als eerste het verband tussen de aanleg van het fort en het besluit van Claudius in het jaar 47 om de Rijn als noordgrens van het Romeinse Rijk te beschouwen. Tot dat jaar hadden de Romeinen geprobeerd de Germaanse volkeren ten oosten van de Rijn onder hun heerschappij te brengen. Ze voeren daartoe met hun vloot via de 'onmetelijke meren' waarlangs de Friezen⁶ woonden naar de mondingen van de Eems, Wezer en Elbe, om via deze rivieren diep in het Germaanse gebied te kunnen doordringen.⁷ Nadat de Romeinse veldheer Drusus in 12 v. Chr. zo de Germaanse Chauken, Angrivarii, Ampsivarii en Bructeri had onderworpen, 'pacificeerde' Tiberius, adoptiefzoon van keizer Augustus (27 c. Chr.-14 na Chr.), zeventien jaar later de Germaanse gebieden tot aan de Elbe. Toch lukte het de Romeinen niet om de Elbe als grens te handhaven. Keizer Claudius (41-54 na Chr.) gelastte Corbulo alle troepen terug te trekken achter de Rijn, die als 'limes', rijksgrens, ging dienen. Langs de rivier verzezen op strategische plaatsen houten forten, de castella.

Het castellum Traiectum

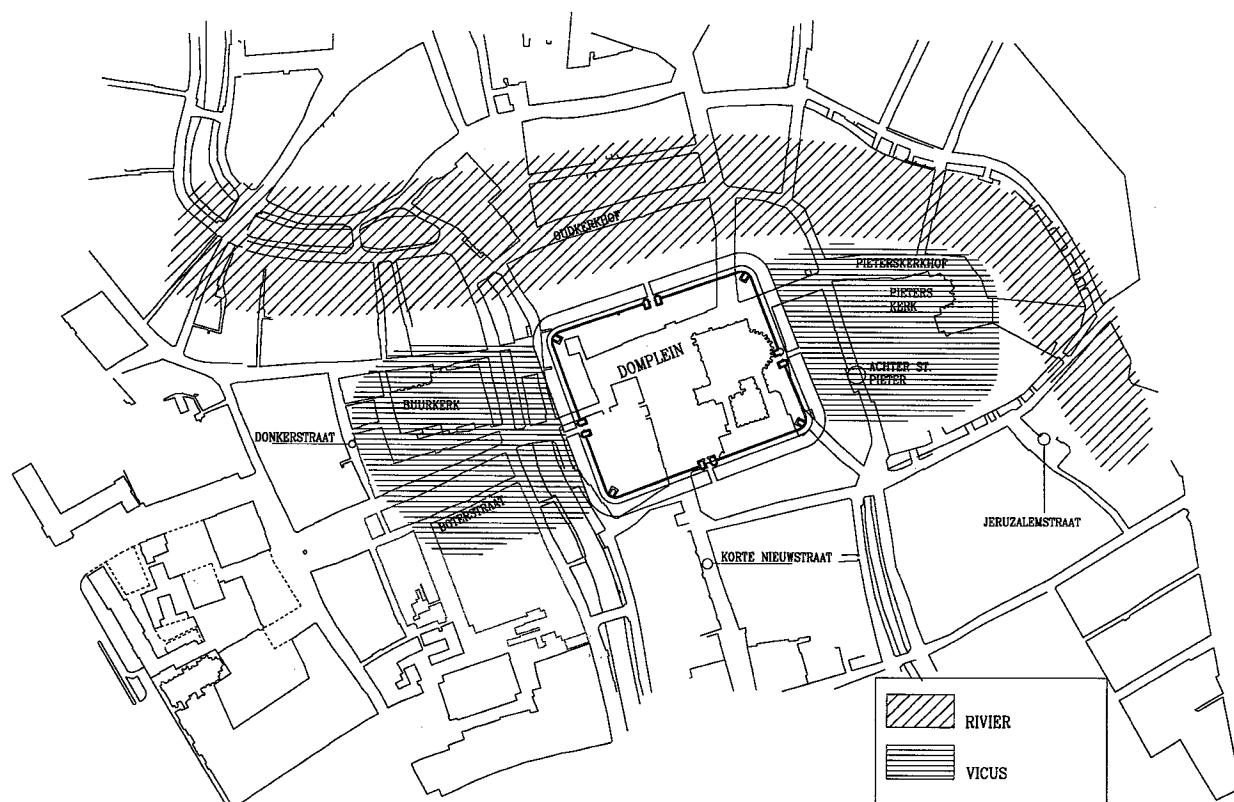
In Utrecht kozen de Romeinen voor de bouw van hun fort een wat hoger gelegen oeverwal, begroeid met rivierbos. De naam 'Traiectum' duidt erop dat hier een doorwaadbare plaats in de rivier was.⁸ De loop van de Romeinse Rijn bij dit castellum is vanwege de overstromingen in de middeleeuwse periode niet meer te

achterhalen. Het houten fort werd viermaal vernieuwd. De eerste versie werd gebouwd rond 47 na Chr. Het was een rechthoekig, zogenaamd 'houtaarde-fort' en behoorde met ca. 1,17 ha oppervlakte tot de kleinere castella langs de limes. Van het tweede castellum is niet bekend wanneer het werd gebouwd, maar wel wanneer het werd verwoest. In het jaar 69 brak er een opstand uit onder de Bataven, die zich tussen 50 en 12 v. Chr. in het rivierengebied hadden gevestigd.⁹ Onder leiding van Julius Civilis sloten zij een verbond met de westelijke van hen wonende Caninefaten, de noordelijke Frisii en de Chauken uit het oosten. Mogelijk hield de opstand verband met een toename van de bevolking, waardoor de Rijn grens onder druk kwam te staan. Zeker is, dat men profiteerde van de burgeroorlog die op dat moment in het Romeinse Rijk woedde tegen keizer Nero. De opstand werd in het volgende jaar neergeslagen, mede doordat de Frisii en Chauken zich in Zülpich door de Keulenaars in de val lieten lokken. Ze gaven zich daar in een grote hal over aan een braspartij. Op het hoogtepunt van het feest werden de deuren van de hal gesloten en werd het gebouw in brand gestoken. De dappere strijders kwamen jammerlijk om in de vlammen. Ook de houten castella langs de Rijn waren tijdens de opstand in vlammen opgegaan. Wellicht was een centurion tijdens de vlucht uit het Utrechtse fort niet meer in staat zijn spaargeld mee te nemen: vijftig gouden aurei, waarvan de vroegste uit de tijd van Augustus en de laatste uit de burgeroorlog dateren, werden aange-

troffen in de dikke brandlaag die van dit tweede castellum was overgebleven (cat.nr. 2).

Het stenen castellum

Rond 210 werd het castellum geheel in tufsteen opgetrokken. Het fort werd aan de noordzijde aanzienlijk uitgebreid en kreeg nu een oppervlakte van 1,87 ha. De vier poorten bestonden uit torens die aan de buitenzijde half rond en aan de binnenzijde rechthoekig waren. Hiertussen bevond zich de eigenlijke poortdoorgang. Op de hoeken van het fort waren rechthoekige waltorens opgetrokken waarvan de buitenzijde gelijk liep met de afgeronde hoeken van de castellummuur. Langs de binnenzijde van de muur lag een zes meter hoge keerwal. De binnenhof van het hoofdbouw, de 'principia', die wellicht al eerder in steen was opgetrokken, was omgeven door tien zware stenen pijlers, die geprofileerde stenen bogen droegen.¹⁰ In het midden van de hof stond een stenen altaar of keizerstandbeeld. In de middelste van de vijf ruimten achter de binnenhof, het vaandelheiligtom of 'sacellum', stond vermoedelijk ook een altaar. Het hoofdbouw kon worden verwarmd door vanuit een stookruimte hete lucht onder de vloer te laten stromen. De principia zal inwendig versierd zijn geweest met mozaïekvloeren en muurschilderingen. Een fragment van een zwart-witte mozaïekvloer is bewaard gebleven (cat.nr. 5). Tegenover de principia lag een rechthoekig gebouwtje, misschien een tempel. Mogelijk werden de beeldjes van het godenpaar Jupiter en Juno

waarvan fragmenten op het Domplein zijn gevonden, in deze tempel vereerd (cat.nrs. 10 en 11).

Het leger

Uit stempels van de op het Domplein gevonden dakpannen kunnen wij opmaken dat in Utrecht van 88-89 tot 260 na Chr. de 'Tweede cohors der Spaanse infanteristen' gelegerd was (cat.nr. 4). Een cohors was een hulptroep van 500 man, bestaande uit voetvolk, ruitrij of beide.¹¹ Van de 30 legioenen van 6000 man die het Romeinse Rijk moesten verdedigen stonden er vier in Neder-Germanië langs de Rijn grens. Plaatsen waar kortere of langere tijd legioenen gevestigd waren, zijn Bonn, Keulen, Neuss, Xanten en Nijmegen. Hiertussen lagen de kleinere forten zoals Utrecht, waar de hulptroepen waren gestationeerd. De soldaten werden uit het hele rijk gerecruteerd en werden vaak ver van hun eigen woongebieden gelegerd. Dit was dus ook het geval met het Spaanse voetvolk dat in Utrecht verbleef. De in Utrecht gelegerde soldaten hebben onder andere hun sporen achtergelaten in de vorm van wapens, beslag voor paardetuig, grote hoeveelheden scherven Romeins aardewerk, waaronder het duurdere versierde terra sigillata, slingerkogels en munten (cat.nrs. 6-8, 12-13).¹² De fraaie bronzen strigilis of badschrapper zal door een soldaat van hogere rang gebruikt zijn om zich in het bad de olie van de huid mee te schrapen (cat.nr. 17).

De vici

Niet alleen binnen het castellum, ook buiten het castellum was in de Romeinse tijd bewoning. Buiten de oost- en westpoort waren zogenaamde 'vici' ontstaan (afb. 1).¹³ Dit waren nederzettingen van handels- en handwerkslieden. De bevolking zal gemengd inheems en Romeins geweest zijn. De vici lagen op hoge oeverwallen langs de 'via principalis', de weg die het castellum van oost naar west doorkruiste en een onderdeel was van de weg langs de Rijn grens. De oostelijke vicus lag ongeveer ter hoogte van het huidige Pieterskerkhof en was aan noord- en oostzijde begrensd door de Rijn. De westelijke vicus lag ter hoogte van de huidige Buurkerk en Boterstraat. Aan de Boterstraat is vermoedelijk de zuidelijke grens van de westelijke vicus opgegraven. Langs deze zuidgrens lag een drassige plaats die door de bewoners van de vicus als vuilstort gebruikt is. Hieruit zijn vooral resten van aardewerk tevoorschijngekomen, maar ook slingerkogels, een primitief beeldje van Minerva, een fragment van een toneelmasker en van een bespijkerde Romeinse sandaal (cat.nrs. 12-14).

Neergang van het Romeinse Rijk

De vondsten in het castellum en de vici wijzen erop dat het Utrechtse fort tot het midden van de derde eeuw na Chr. een permanente legerbezetting heeft gehad. De grenzen van het immense Romeinse Rijk, dat zich in zijn grootste omvang uitstreekte van Brittannië tot het Tweestromenland en van de kusten van Afrika tot aan de donkere wouden van Germanië, kwamen vanaf de derde eeuw steeds meer onder druk te staan. Interne verdeeldheid ontstond omdat de opvolging van de keizers niet goed geregeld was. Bovendien ging het ook economisch slechter, zodat het instandhouden van de legers financieel steeds moeilijker werd.¹⁴ In de jaren 240-275 vonden verwoestende invallen van de Germanen van over de Rijn plaats. De Rijnlimes zou na ca. 270 zijn opgeheven, wat betekent dat er geen volledige grensbevestiging meer was. Toch is het waarschijnlijk niet zo dat de castella langs de Rijn in deze periode zijn verlaten. Aan het eind van de derde eeuw is de grenslijn langs de Rijn vermoedelijk hersteld. Men gaat er vanuit dat de meeste forten langs de Rijn tot in de vijfde eeuw min of meer permanent bezet werden door afdelingen van het grensleger.¹⁵ Het Utrechtse castellum zal niet ongeschonden uit deze periode tevoorschijn zijn gekomen. Vollgraff en Van Hoorn melden vondsten in een dunne, zwartbruine aardlaag op de resten van de oost-west-muur van het hoofdgebouw. Deze vondsten zouden uit de tijd van vóór de komst van Willibrord dateren. Het gaat onder andere om een fragment van een geëmailleerde bronzen fibula en een eikeltje van bladgoud (cat.nr. 18).¹⁶ De benen kam, gevonden op het Domplein, dateert vermoedelijk uit de vijfde tot zesde eeuw (cat.nr. 19). Behalve enkele scherven en de kop van een bronzen haarnaald zijn er in het Utrechtse castellum nauwelijks sporen van bewoning of gebruik gevonden uit de laat-Romeinse periode. Dit is mede te wijten aan grote overstromingen die in de twaalfde eeuw de stad Utrecht hebben getroffen en veel sporen hebben uitgewist.¹⁷ Het stenen castellum zal langzaam zijn vervallen. Het zal nog wel zijn gebruikt, maar niet meer onderhouden. De aanvoer van bouwmaterialen zal in de tijd van de volksverhuizingen ernstig zijn bemoeilijkt. De Romeinse beschaving trok zich terug naar het zuiden. De bevolking in onze streken nam af. Dit was waarschijnlijk mede het gevolg van een stijging van de waterstand. De Bataafse bevolking, die zich vanaf 50 v. Chr. in ons gebied had gevestigd¹⁸, ging achteruit en werd aangevuld door de Franken. Wellicht hebben de ouders van de op het Pieterskerkhof begraven jongetjes zich nu bij het castellum gevestigd.

Afb. 1. Het Romeinse castellum geprojecteerd op de huidige plattegrond van Utrecht. Ten oosten en ten westen van het castellum zijn de 'vici', de burgerlijke nederzettingen, aangegeven.

2. De Franken

Na 406 hield de Romeinse Rijn grens definitief op te bestaan. In de oudejaarsnacht trokken allerlei Germaanse stammen, waaronder Franken¹⁹, over de bevroren Rijn bij Mainz Gallië binnen. Achter hen drongen de Hunnen op. De stichters van het Frankische rijk zouden echter niet deze voormalige 'buitenrijkse' Franken zijn, maar de Salische Franken die al in de derde eeuw het Romeinse Rijk waren binnengelaten en onder andere in het Midden-Nederlandse rivierengebied lange tijd vreedzaam hadden geleefd. Zij zullen deels 'foederati' zijn geweest, met wie de Romeinen de afspraak hadden gemaakt, dat zij de grens tegen hun buitenlandse volksgenoten zouden verdedigen. In de vijfde eeuw trokken ze verder naar het zuiden, naar Zuid-België en Noord-Frankrijk. Hier stuitten ze op de overblijfselen van de Romeinse beschaving, die in de steden bewaard waren gebleven. In deze steden had zich ook het christendom gehandhaafd, dat zich vanaf de eerste eeuw door het Romeinse rijk had verspreid. Op de resten van de Romeinse cultuur ontstonden de Merovingische koninkrijken, genoemd naar koning Merovech.²⁰ Hij had zijn zetel in Doornik en werd rond 450 opgevolgd door zijn zoon Childerik. In 482 kwam Clodovech of wel Clovis aan de macht. Door alle andere Frankische koningen uit te moorden wist hij de alleenheerschappij te verwerven en bij zijn dood in 511 had hij het grootste deel van Gallië onder zijn heerschappij gebracht. Een belangrijke stap die Clovis zette voor de geschiedenis van West-Europa was die in het doopvont. Wellicht mede onder invloed van zijn christelijke vrouw Chrodechilde beloofde hij zich te laten dopen als hij de eerste slag in de oorlog tegen de Alemannen zou winnen. Hij zegevierde en door zijn bekering tot het op Rome georiënteerde christendom in 498 schiep hij een band tussen de Frankische en de inheemse, christelijke, Gallo-Romeinse elite.²¹ Hij liet zich dopen door de bisschop van Reims. Zijn zoons zouden het Frankische rijk uitbreiden tot aan de boorden van de Middellandse Zee.²²

De Merovingische koninkrijken

Clovis trad in feite in de voetsporen van de West-Romeinse keizers, hoewel hij nog niet hun aanzien had verworven. Het West-Romeinse keizerrijk had in 476 definitief opgehouden te bestaan, toen de Ostrogoten de macht in Rome hadden overgenomen. Het Oost-Romeinse rijk, ook wel Byzantijnse rijk genoemd, met als hoofdstad Constantinopel (voorheen Byzantium geheten), zou standhouden tot 1453 en had in cultureel opzicht een wisselend sterke invloed op het middeleeuwse Europa.

Waar mogelijk greep de Frankische koning terug op de nog bestaande antieke administratie. Zijn eigen koningshof of 'palatium', palts, was in principe georganiseerd naar het model van een boerenhoeve.²³ De da-

gelijke gang van zaken werd geleid door de hofmeier, oorspronkelijk de opperknecht. Al in de zesde eeuw was de hofmeier de voornaamste raadgever van de koning. De vorst had geen vaste residentie maar reisde continu in het rijk rond. Na de dood van een Merovingische koning hadden alle zoons recht op een deel van de staat, die werd beschouwd als het persoonlijke eigendom van de vorst. Dit had tot gevolg dat het rijk werd gedeeld als een koning meerdere zoons had. Onverkwikkelijke, gruwelijke strijd tussen de verschillende troonpretendenten en versnippering van het door Clovis opgebouwde rijk waren het gevolg.²⁴

Austrasië en Neustrië; opkomst van de Pippiniden

Uit de vele rijksdelingen ontwikkelden zich langzaam twee rijken: Neustrië in het westen en Austrasië in het oosten. De hofmeiers namen geleidelijk de macht van de koningen over. Neustrië was ongeveer het gebied van het huidige Frankrijk. Austrasië omvatte het gebied van Maas, Rijn en Moezel, de Champagne en gebieden ten oosten van de Rijn. Hier begonnen de leidende adellijke geslachten van de Arnulfingen en Pippiniden aan hun opmars. Pippijn I († 640) werd hofmeier van Austrasië. Zijn dochter Begga was gehuwd met Ansegisel, de oudste zoon van bisschop Arnulf van Metz. Een tweede dochter van Pippijn was Gertrudis, abdis van Nijvel. Ondanks dat hun macht aanzienlijk was, konden de Pippiniden de Merovingen nog niet van de troon stoten. Toen Pippijns zoon Grimoald koning Dagobert II afzette in 661/2 en zijn eigen zoon Childebert III tot koning uitriep, werd dit genadeloos afgestraft door de koning van Neustrië. Zowel Grimoald als Childebert werden gedood. Pippijn II († 714), zoon van Begga en Ansegisel, wist deze tegenslag meer dan te boven te komen. In de slag bij Tertry in 687 versloeg hij de hofmeier van Neustrië, zodat beide Frankische deelrijken in zijn macht waren. Triomfantelijk nam hij de Merovingische koning Theodorik III gevangen en veroverde de schatkist. Nadat hij een hofmeier in Neustrië had aangesteld om dit rijk voor hem te beheren, trok hij zich terug naar het Austrasische kerngebied en van daaruit begon hij aan een veroveringstocht naar het noorden. Zijn voornaamste doel zal geweest zijn de voor de handel zo belangrijke mondingen van Maas en Rijn in handen te krijgen. In het Midden-Nederlandse rivierengebied stuitte hij op de Friese koning Radbod, die hij in 690 versloeg. In ditzelfde jaar zette Willibrord in onze streken voet aan wal.

Franken in Noord-Nederland

Wat is er van bovengeschetste ontwikkelingen nu waar te nemen in de Noord-Nederlandse en Utrechtse geschiedenis? Met de eerste fase, de Franken als foederati in het Romeinse rijk, wordt wel de goudschat van Rhenen (cat.nr. 22) in verband gebracht.²⁵ In 1938

werden bij Achterberg bij Rhenen twee Germaanse, gouden halssieraden en een Romeinse schakel van een halsketting gevonden. Deze gouden sieraden dateren uit het eind van de vierde eeuw en circuleerden alleen in de kringen van stamhoofden en koningen. Ze dienden onder andere als heerschapsymbolen. Mogelijk was het goud een schenking van de Romeinen aan het plaatselijke stamhoofd, als beloning voor het verdedigen van de grens van het Romeinse Rijk. Rhenen lag op een zeer strategisch punt aan de Rijn. Van hieruit was de waterweg langs Neder-Rijn, Kromme Rijn en Vecht naar het noorden goed te beheersen. Ook belangrijke verkeersroutes over land kwamen langs Rhenen, bijvoorbeeld de weg via de Rijnsoever, via Leusden naar het Flevomeer. De lokale elite heeft wellicht het fort op de Heimenberg bij Rhenen in de vierde eeuw gesticht of bezet. Deze elite zou hebben behoord tot de stam der Chamaven en ging vermoedelijk in de loop van de zesde en zevende eeuw deel uitmaken van de Merovingische elitenetwerken.²⁶ Rhenen stond in de zevende eeuw tijdelijk onder Fries gezag. Halbertsma denkt dat Rhenen zelfs verblijfplaats van de Friese koningen kan zijn geweest.²⁷

Cunera

Verschillende elementen van deze geschiedenis hebben een plaats gekregen in de Cuneralegende, waarin ook Willibrord een rol speelt. Cunera zou een Engelse koningsdochter zijn geweest en één van de 11.000 maagden die met de heilige Ursula naar Rome ter bedevaart gingen. Ursula en haar maagden werden bij Keulen door de Hunnen gedood. Cunera werd echter gered door koning Rabbodus, die ook wel Heimo genoemd wordt. Hij bracht haar naar zijn hof te Rhenen en Cunera stond bij hem hoog in de gunst. Dit zinde zijn koningin niet en toen de koning eens op jacht was, werd Cunera door de koningin en haar dienstmaagd met een doek gewurgd. Het lijk werd in de stal begraven. Toen de ruiters terugkeerden van de jacht wilden de paarden echter de stal niet meer in. 's Avonds werden er brandende kaarsen in de stal gezien en uiteindelijk werd het lijk van Cunera ontdekt. Het werd herbegraven buiten de oude stad aan de Rijnsoever, op de plaats waar nu nog het Cunerahuveltje is. 300 jaar later verzochten de inwoners van Rhenen Willibrord om haar heiligverklaring, omdat er wonderen bij haar graf gebeurden. Willibrord liet het lichaam opgraven en overbrengen naar de kerk, waar Cunera sindsdien werd vereerd als patrones tegen keel- en veeziekten. In de Cunerakerk van Rhenen werd in de middeleeuwen de doek bewaard waarmee de heilige gewurgd zou zijn. Deze worgdoek is een Koptisch weefsel uit de vierde of vijfde eeuw (cat.nr. 23). Dit doet vermoeden dat de legende wellicht een historische kern heeft.

Opmars van de Austrasiërs naar het noorden

Bij Rhenen werd in 1951 tijdens zandwinning op de

Donderberg het tot nu toe grootste Frankische rijen-grafveld blootgelegd.²⁸ Op een terrein van 150 bij 50 meter kwamen meer dan 1000 graven tevoorschijn. Het grafveld was in gebruik van ca. 375 tot 750 na Chr. Het behoorde waarschijnlijk bij een niet gevonden nederzetting bij een Rijnovergang. Wellicht waren de stichters van het grafveld in Romeinse dienst. In de zesde eeuw lijkt de bevolking sterk toegenomen. Uit deze periode dateert het rijkste vrouwengraf (cat.nr. 25), waarin de glazen slurfbeker en de massief zilveren armband de hoge sociale status van de bezitster weergeven. Ook een van de rijkste mannengraven, met als grafgiften onder andere een werpspies en een bronzen emmer en bekken, dateert uit de zesde eeuw (cat.nr. 24). De man behoorde tot de plaatselijke elite, die bovenmodaal rijk was en die ook bovenregionaal een voornamelijk positie innam. Het graf lijkt het oudste van een groep van zes bijzondere graven. Wellicht zijn er in verband met de begraafing van deze man ook vier paarden geofferd. Het lijkt erop dat de bestaande structuur van het grafveld ten tijde van zijn bijzetting is gewijzigd en dat er een nieuw areaal in gebruik is genomen. Dit kan erop duiden dat de familie waarvan deze man deel uitmaakte van elders kwam of zich vanwege zijn vooraanstaande positie in de gemeenschap wilde onderscheiden. De Franken die hier toen woonden waren vermoedelijk nog niet onder Austrasisch gezag maar hadden gezien de grafgiften wel contacten met Keulen en het overige Rijnland. Duidelijker sporen van naar het noorden doordringende Austrasische invloed zien wij in het grafveld van Lent. Lent is gelegen aan de noordoever van de Waal tegenover Nijmegen. Het lag aan een belangrijke noord-zuidroute en was ook in de Romeinse tijd bewoond. De twee familiegroepen die het grafveld gebruikten, hebben hier rond 600 een nieuwe nederzetting gesticht. Het rijkste graf was dat van een veertigjarige man. Hem werd prachtig met zilver en messing ingelegd gordelbeslag en paardetuig meegegeven (cat.nr. 27). De grafgiften wijzen op nauwe betrekkingen met het Austrasische kerngebied: Midden-Maas-, Midden-Rijn- en Moezelgebied. De vestiging van deze twee Austrasische familiegroepen op een belangrijk strategisch punt kan duiden op de kolonisatie van het Middennederlandse rivierengebied door de Franken.

Merovingisch Utrecht

In dezelfde periode zien wij de eerste bemoeienis van de Merovingische koningen met Utrecht en sloeg de Merovingische muntmeester Madelinus munten in Dorestad (cat.nr. 74).²⁹ De Merovingische vondsten uit Utrecht zijn heel schaars. Wellicht is een kleine gouden schijffibula met filigrain- en almandijnversiering tot de eerste helft van de zevende eeuw te rekenen.³⁰ Gelukkig voor ons liet in 1949 een jonge student zich niet ontmoedigen, toen hem, terwijl hij de

storthoop van de toenmalige opgraving op het Domplein doorzocht, werd toegevoegd dat er toch niets meer te vinden was. Twee piepkleine gouden muntjes, zogenaamde tremisses, wist hij uit het zand te vissen. Het ene was in de eerste helft van de zevende eeuw geslagen door de Merovingische muntmeester Adelbertus, het andere was een vervalsing van een tremissis van muntmeester Madelinus uit Dorestad uit de tweede helft van de zevende eeuw (cat.nr. 43).³¹ De drie armbanden die op het Domplein zijn gevonden, twee bronzen en een zilveren, zijn wellicht Merovingisch. Ze zijn bijzonder moeilijk te dateren omdat er tot nu toe geen vergelijkbare exemplaren bekend zijn (cat.nr. 45).

Het kerkje van Dagobert

De schaarse materiële gegevens kunnen ons nauwelijks een beeld geven van wat er in de vroege zevende eeuw in Utrecht gaande was. Wel kunnen wij ervan uitgaan dat het castellum nog zicht- en bruikbaar was en dat dit rond het begin van de zevende eeuw in handen van de Merovingische koningen was gekomen. Koning Dagobert (629-639) had immers in het Romeinse castellum van Utrecht een kerkje gesticht dat aan St. Maarten was gewijd.³² Dit weten wij uit een brief van Bonifatius aan paus Stephanus II uit ca. 753 (afb. 2).³³ Wellicht was deze stichting nog ouder. In oorkonden van koning Pippijn uit dezelfde tijd wordt immers de immuniteit bevestigd van de goederen van de Maartenskerk en wordt verwezen naar voorrechten die al eerder aan deze kerk waren verleend door de Merovingische koningen Theodebert II (586-612) en Chlotarius II (584-629). Het beheer over deze eerste Utrechtse Maartenskerk was door Dagobert aan bisschop Kunibert van Keulen (ca. 623-663) overgedragen. Hij moest vanuit deze grenspost zorgdragen voor de kerstening van de Friezen, het volk dat zijn macht naar het zuiden had uitgebreid en daardoor meermaals in botsingen met de Franken zou komen.

3. De Friezen

In de Friese wet, de 'Lex Frisionum' die Karel de Grote in 802 liet vastleggen, werden als grenzen genoemd het gebied tussen het Sincfal, de zeearm Het Zwin bij Brugge, in het zuidwesten en de Weser in het noordoosten. Hoe de Friezen³⁴ zich in de loop der eeuwen verspreid hadden langs de kust en in het rivierengebied, en hoever hun invloed tot in het binnenland reikte weten wij niet precies. Vermoedelijk vanuit de hoger gelegen zandgronden in Drente was het Noordnederlandse kustgebied vanaf 600 voor Chr. langzaam bevolkt.³⁵ Er waren uitgestrekte boomloze kwelders geschikt voor veeteelt en dooraderd met zeearmen en krekken. Ter bescherming tegen het water

wierp men terpen op, kunstmatige heuvels, waarop ook akkerbouw mogelijk was. In de Romeinse tijd hadden de Friezen tot 47 na Chr. een kortstondige Romeinse bezetting moeten verduren. Daarna bleven er handelscontacten bestaan. Ook namen er Friezen dienst in het Romeinse leger. Een geloftesteen aan de godin Hludana van de Romeinse pachters van de visserij werd gevonden in Beetgum aan de Middellzee (cat.nr. 70). Dit was een zeearm die het huidige Friesland in een oostelijk en westelijk deel scheidde. Na een enkele vermelding in de laat-Romeinse tijd – keizer Constantius Chlorus zou in 297 de Friezen gestraft hebben in veldtochten aan de monding van Schelde en Maas – ontmoeten wij ze in de zesde eeuw als tegenstanders en wellicht ook als bondgenoten van de Franken. In de volksverhuizingstijd zijn de Angelsaksen waarschijnlijk door het gebied van de Friezen getrokken. De Brits-Romeinse bevolking had immers na de terugtrekking van het Romeinse bezettingsleger uit Brittannië in 449, Angelen, Jutten en Saksen te hulp geroepen in de strijd tegen de Picten. Deze volkeren woonden ten oosten van de Friezen in het huidige Westfalen, langs de Noordzeekust en in Jutland. Volgens Beda voeren de leiders Hengist en Horsa met drie oorlogsschepen naar Brittannië. Ook Friezen zouden aan deze tocht hebben deelgenomen. De 'helpers' hadden al spoedig in de gaten dat de grond in Brittannië vruchtbaar was. Ze nodigden hun stamgenoten daarom uit om zich hier te komen vestigen. Spoedig was het grootste deel van Brittannië veroverd. De Britten konden zich alleen nog handhaven in het westen van Engeland. Een deel van hen week uit naar het huidige Bretagne. De vondst van zwart-grijze Angelsaksische knobbelpotten in het Friese gebied is een bewijs van de Angelsaksische invloed (cat. nr. 29).³⁶ Hoe sterk deze invloed was en of wij hierbij moeten denken aan kolonisatie, handelscontacten of beperkte emigratie en immigratie zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

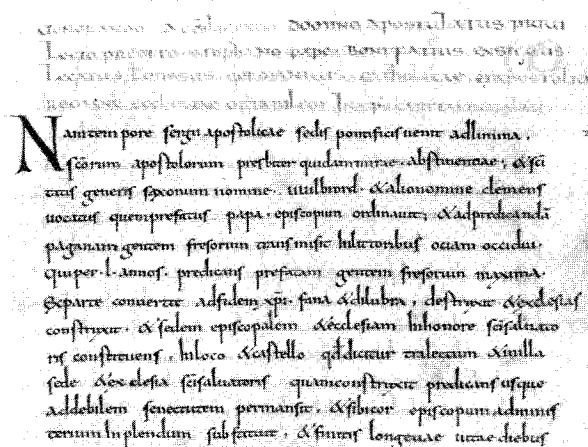
De Friese koningen

De situatie in het grensgebied tussen Friezen en Franken werd in de zesde eeuw steeds meer gespannen. In de zevende eeuw reikte zowel de Friese als Frankische invloed tot in het Middennederlandse rivierengebied. De Friese contacten met de volken in het Noordzeegebied en hun waterwegen die toegang gaven tot Rijn- en Maasgebied vormden de basis voor een steeds intensiever handelsverkeer. Wellicht was het daarom dat de Merovingische koningen hun oog ook op het Middennederlandse rivierengebied lieten vallen. In de confrontatie tussen Friezen en Franken werd rond 650 het Utrechtse kerkje van koning Dagobert I († 638) verwoest. Men gaat ervan uit, hoewel er geen archeologische of schriftelijke aanwijzingen voor zijn, dat Utrecht vanaf 650 in Friese handen was.

Mogelijk ontstond onder druk van de Franken het Friese koningschap. Wij moeten ons daarbij geen erfenis van koningschap voorstellen, of één koninkrijk. De Friezen hebben zich waarschijnlijk achter tijdelijke koningen geschaard. De Friese koningen worden in de Frankische bronnen hardnekkig 'hertogen' genoemd. Hiermee wilden de Franken aanduiden dat deze Friese heersers hun macht uitoefenden op gezag van de Merovingische koningen. In hoeverre de Friezen daadwerkelijk eerst aan de Franken onderworpen waren en zich later van hen probeerden los te maken, is niet duidelijk. Mogelijk hebben Friezen en Franken samen ten tijde van koning Theodorik II (532-547) tegen de Scandinavische koning Hygelac gestreden. Deze was opgetrokken tegen de Hattuarii, die ten oosten van Nijmegen leefden.³⁷ Uit de historische en archeologische bronnen blijkt wel dat zich in het Friese gebied een elite ontwikkelde.³⁸ Deze elite had internationale contacten. Betrekkingen werden verwezenlijkt door middel van huwelijken en uitwisseling van kostbaarheden. Deze internationale contacten weerspiegelen zich in de archeologische vondsten. De prachtige fibula van Wijnaldum, bedekt met patronen in almandijn-cloisonné (afb. 3) wordt in verband gebracht met vondsten uit het Angelsaksische bootgraf van Sutton Hoo. Men vermoedt dat hier koning Raedwald († 616) begraven is.³⁹ De fibula van Wijnaldum was vermoedelijk een grafgift aan een Friese vrouw uit de hoogste kringen. Hetzelfde geldt voor de grote disc-on-bow-fibula uit Hogebeintum (cat.nr. 31) die wordt toegeschreven aan goudsmeden uit Suffolk of Kent. De zevende-eeuwse goudschat van Wieuwerd (cat.nr. 30) bevat o.a. Byzantijnse en Frankische munten, Scandinavische bracteaten (eenzijdig geslagen muntsieraden) en een voetplaat van een verguld zilveren fibula die met die van Hogebeintum vergelijkbaar is. De ringfibula uit een zevende-eeuws crematiegraf is typisch Angelsaksisch, terwijl de disc-on-bow-fibula uit een vrouwengraf uit Aalsum (cat.nr. 38) zowel Angelsaksische als Scandinavische parallellen heeft.

Finn en Aldgisl

Er zijn drie Friese koningen met name bekend: Finn, Aldgisl en Radbod. Finn treedt op in het heldenepos Beowulf. Nadat de held Beowulf de draak Grendel heeft verslagen en er aan het Deense hof feest wordt gevierd, bezingt een 'skald' een strijd tussen Friezen en Denen in en om het huis van de Friese koning Finn Folcwalding, die zich afgespeeld zou hebben in 'Frisia Magna' (Groot-Friesland). Zijlstra oppert de mogelijkheid dat de thuisbasis van koning Finn in Wijnaldum (Westergo) lag.⁴⁰ De hier gevonden fibula toont aan dat hier leden van de Friese elite woonden (afb. 3). Koning Aldgisl ontving in 678 bisschop Wilfried van York († 709/10), de leermeester van Willibrord.⁴¹ Wilfried verzette zich tegen de verdeling

Afb. 2. Begin van de brief van Bonifatius aan paus Stefanus II uit ca. 753. Bonifatius vermeldt hierin het Maartenskerkje in het Romeinse castellum van Utrecht, dat door koning Dagobert rond 630 aan bisschop Kunibert van Keulen was overgedragen. Verzamelhandschrift met brieven van Bonifatius, West-Duitsland (Mainz?), midden 9de eeuw, perkament, 29,4 x 19,5 cm. Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, Cod.vind. 751, f. 60v.

van zijn Engelse bisdom en omdat hij een beroep op de paus wilde doen, trok hij vanuit Engeland via de Rijn-route naar Rome. De gebruikelijker route door Neustrië was afgesneden, omdat Wilfried ervoor gezorgd had dat de in 660 naar Ierland verbannen Austrasische koning Dagobert II in 678 op zijn troon kon terugkeren. Wilfried had zich daarmee de haat op de hals gehaald van de Neustrische hofmeier Ebroin, die wilde dat de Neustrische koning Theoderik III over het hele Merovingische rijk zou heersen. Wilfried stak op een vrachtvaarder over naar Friesland, waar hij in een heidense havenplaats landde. Hier resideerde de Friese koning Aldgisl in een paleis. Aldgisl heeft mogelijk in de restanten van het Utrechtse castellum of in Dorestad zijn hof ingericht.⁴² Wilfried werd gastvrij ontvangen, bracht bij de Friezen de winter door en kreeg zelfs toestemming om het geloof te verkondigen. Velen zou hij toen al bekeerd hebben. Ebroin verzocht de Friese koning Wilfried uit te leveren tegen vele gouden solidi. Aldgisl was niet onder de indruk. Hij wierp Ebroins boodschap in het vuur.⁴³ De gezanten zouden in verwarring het hof hebben verlaten. Aldgisl liet zich niets aan de Neustrische hofmeier gelegen liggen. De Friese koning beriep zich op het gastrecht en liet zich niet omkopen, zodat Wilfried in het voorjaar zijn reis naar Rome kon voortzetten. Er is wel geopperd dat de goudschat van Wieuwerd, begraven tussen 650 en 700, bezit was van Aldgisl of een tijdgenoot (cat.nr. 30).

Radbod

De laatste Friese koning was Radbod. Hij was het christendom minder welgezinnd dan Aldgisl. Dit merkte ook Wigbert, een Ierse kluizenaar, die Willibrord als missionaris onder de Friezen met weinig succes vooringing. Ondanks zijn herhaaldelijke botsingen met de Austrasische hofmeier Pippijn II († 714) weten wij van Radbod niet veel. Rond 690 schijnt Pippijn voor het eerst tegen hem ten strijde getrokken te zijn. Welk gebied Pippijn in 690 precies op Radbod veroverde, is niet bekend. In 695 versloeg hij hem nogmaals bij het Romeinse castrum van Dorestad. Utrecht kwam hierdoor weer onder Frankisch gezag. Pippijn probeerde een band aan te gaan met de Friese koning. Zijn zoon Grimoald huwde rond 711 met Radbods dochter Theudesinda. Het mocht niet baten. Na Pippijns dood maakte Radbod in 716 gebruik van het aanbod van Raganfried, leider van de Neustrische adel, om Austrasië aan te vallen vanuit het noorden, terwijl deze zelf vanuit het westen optrok. Hij heroverde Utrecht. Plectrudis, de vrouw van Pippijn, had zich intussen in Keulen verschanst met haar kleinzoon Theodald, zoon van Grimoald, die al eerder in Luik was vermoord (zie p. 14). Om de belangen van haar kleinzoon veilig te stellen, had Plectrudis de bastaardzoon van Pippijn, Karel Martel, vastgezet. Maas- en Rijngebied werden geplunderd, maar Keulen bleef gespaard, omdat Plectrudis de aanvallers met een grote schat wist af te kopen. Karel Martel was intussen ontsnapt. Met het door hem verzamelde leger werd hij door Radbod verslagen. Radbod stierf in 719, tot grote opluchting van de Franken. Karel Martel veroverde Friesland nu tot het Vlie en Middennederland tot aan de IJssel. In 734 versloeg hij de Friese hertog Dudo of Bobo aan de Boorne of Middelzee. Friesland werd nu definitief ingelijfd bij het Frankische rijk.

De runen⁴⁴

Cultureel gezien sloot het Friese gebied aan bij de Noordzeecultuur. Wij hebben dit in verband met enkele fibulae en de Angelsaksische knobbelpotten hierboven al aangestipt. Ook in het schrift en de taal zien wij deze eenheid terug. De Noordzeecultuur was voornamelijk een orale. De zangers bewaarden en vertolkten in hun liederen de geschiedenis van stam of volk. Ook de verhoudingen tussen mensen en goden en goden onderling kwamen hierin ter sprake. De Beowulf, die wij hierboven al hebben aangehaald, is een voorbeeld van een heldendicht zoals die in de Noordzeecultuur gebruikelijk waren. De Noordzeecultuur was niet geheel oraal: men kende het runenschrift. Dit schrift werd waarschijnlijk al vanaf de eerste eeuw door de Germanen in Europa gebruikt. Het bestaat uit lettertekens die elk ook een naam hebben. Ze hebben dus een klank- en een begripswaarde. Men vermoedt dat het runenschrift van het Latijnse alfabet is afgeleid. Hoe de Friezen het schrift hebben leren

kennen is niet bekend. Voor zover de inscripties dateerbaar zijn, lijkt het gebruik van runen in Noord-Nederland van de vijfde tot de negende eeuw in zwang te zijn geweest. In Engeland en Scandinavië bleven de tekens langer in gebruik. De tiende-eeuwse runeninscriptie op de onderkant van een Ierse reliekschrijn uit Denemarken (cat.nr. 52) is hiervan een voorbeeld. Runetekens werden ingeritst in voorwerpen van hout, steen of been. Ook komen ze voor op munten. Het woord 'rune' wordt vaak verklaard met 'geheim' en 'fluisteren' en aan runeteksten wordt nogal eens een magische betekenis toegeschreven. Dit geldt zeker niet voor alle inscripties, als die al ontcijferbaar zijn. 'Rune' kan ook 'geschreven boodschap' betekenen of 'kerven', wat ons weer met beide benen op de grond plaatst. Veel runeninscripties zijn persoonsnamen op voorwerpen en zullen eigenaar of maker hebben aangeduid. De drie Friese voorwerpen met runeninscripties op de tentoonstelling (cat.nrs. 32-34) hebben echter wel een magische betekenis. Met de runeninscriptie op de amulet uit Wijnaldum werd vermoedelijk de hulp van de Germaanse god Inguz ingeroepen. Het 'gebedsstaafje van Westeremden' bevat een tekst waarin waarschijnlijk heil over het nieuw te bouwen huis van Wimoed wordt afgesmeekt. Het miniatuurzwaardje van Arum heeft misschien een juridische functie gehad. Men zond het rond als er oorlog dreigde of als oproep om een eed te komen afleggen. Aan het taxushout, waarvan beide laatstgenoemde voorwerpen zijn gemaakt, werd een onheilafwerende kracht toegeschreven, die door de runeninscripties zal zijn versterkt. In het Friese gebied zal het gebruik van het runenschrift, mede door de magische functie die het toch ook had, onder invloed van de kerstening in onbruik zijn geraakt.

II. Kerstening en integratie

1. Willibrord

'Het scheen haar, alsof ze de nieuwe maan aan het firmament waarnam, die tot een volle maan uitwies. Terwijl ze dit aandachtiger bekeek, viel de volle maan plotseling in een snelle val in haar mond; zodra ze haar had verslonden begon ze van binnenuit met een heldere glans te stralen.' (Vita Willibrordi, Cap. 2)⁴⁵

Met dit prachtige visioen werd volgens Alcuinus de geboorte van Willibrord⁴⁶ in het jaar 658 aan zijn moeder verkondigd. Het werd haar uitgelegd door een priester, die verklaarde dat de maan haar zoon zou zijn, die 'met het licht van de waarheid de dwalingen van de duisternis zou vernietigen'. Willibrords moeder, van wie wij de naam niet kennen, was gehuwd met Wilgis. Deze stamde uit een adellijk Angelsaksisch geslacht, dat in Northumbrië leefde, aan Englands oostkust. De geleerde Alcuinus († 804), die Willibrords vita zou schrijven, en abt Beornrad van Echternach († 797) behoorden tot Willibrords verwanten. De familie was erg godvruchtig en Wilgis verliet op latere leeftijd zijn huis, om als monnik te gaan leven. Hij stichtte een klooster op een schiereiland dat door de zee en de Humber werd omspoeld. Alcuinus heeft dit klooster nog een tijdje onder zijn hoede gehad. Het doet ons merkwaardig aan dat in dit visioen van Willibrords geboorte heidense elementen doorklinken. Het geloof dat vrouwen de maan opaten wordt vermeld in een achtste-eeuwse lijst met heidense gebruiken (cat.nr. 68). Zou het gekomen zijn doordat de Angelsaksen nog niet zo lang tot het christendom waren bekeerd?

Bekering van de Ieren en Angelsaksen⁴⁷

Tijdens de Romeinse bezetting (55/54 v. Chr.-410 na Chr.) had zich met de Romeinse cultuur ook het christendom in Brittannië gevestigd. De Ieren, die nooit door de Romeinen waren overheerst, kwamen met dit Britse christendom in contact. In 431 schijnt Palladius door de paus als bisschop naar Ierland te zijn gezonden, ten behoeve van de christenen die daar toen leefden. De bekering van de Ieren wordt echter toegeschreven aan de Brit St. Patrick die tussen 400 en 460 naar Ierland was gegaan om missie te bedrijven. De invoering van het christendom schijnt in Ierland niet tot grote botsingen te hebben geleid.⁴⁸ De Romeinse kerkelijke structuur met bisschoppen die vanuit hun bisschopssteden over diocesen heersten, die weer waren onderverdeeld in parochies, was niet geschikt voor Ierland. Hier waren geen steden. In de Oudierse stammenmaatschappij ontwikkelde het christendom dan ook vanaf ca. 600 een eigen vorm. In de vele klei-

ne koninkrijken werden door de aristocratie kloosters gesticht, die zich in de zevende eeuw ontwikkelden tot de centra van het kerkelijk leven. De abten hadden hier de macht. Als de abt niet ook bisschop was, wat regelmatig voorkwam, werden er aan de kloosters tot bisschop gewijde monniken verbonden. Zij konden priesters, kerken en heilige olie wijden en het vormsel – toen nog een zalving na de doop – toedienen, maar hadden geen bestuursmacht.⁴⁹ De Ierse monniken en nonnen stonden bekend om hun grote geleerdheid en streng ascetische levenswijze. Ze hadden een voorliefde voor het Oude Testament en maakten vele nieuwe bijbelcommentaren. Het dagelijks gebed bestond uit het opzeggen van alle honderdvijftig psalmen, waarbij men ascetische houdingen aan kon nemen, bijvoorbeeld een kruishouding. Ook wordt melding gemaakt van monniken die urenlang in ijskoud water gingen staan, streng vastten, lange nachtwakes hielden en tijdens de gebeden talloze kniebuigingen maakten. De 'peregrinatio' werd als toppunt van ascese beschouwd. Hierbij besloot men voorgoed uit het eigen land te vertrekken. De bescherming van de gemeenschap werd verlaten, als teken dat men als een vreemde op aarde wilde leven, steeds gericht op het leven in het hiernamaals. Via de 'peregrinatio' werd het Ierse christendom verspreid op het continent. Columbanus († 615) was de belangrijkste 'peregrinus'. Kort na 590 vertrok hij naar het Frankische rijk waar hij, gesteund door de adel en de koning, kloosters stichtte. De beroemdste daarvan zijn Luxeuil in het Frankische rijk, en Bobbio in Noord-Italië. Deze kloosters zouden belangrijke culturele en spirituele centra worden. Columbanus en zijn volgelingen bedreven ook missie en hebben invloed gehad op het streven van Dagobert I het christendom verder te verbreiden. In de kloosters leefde men aanvankelijk naar de regel van Columbanus zelf, maar al gauw werd deze gecombineerd met die van Benedictus. Kern van het kloosterleven was gehoorzaamheid, verzaking van het aardse leven en onophoudelijk gebed.

Behalve naar het continent had het Ierse christendom zich ook uitgebreid naar Engeland. Hier waren zeven Angelsaksische koninkrijken ontstaan: Kent, Sussex, Essex, Wessex, Oost-Anglia, Mercia en Northumbrië dat uit twee delen bestond: het noordelijke Bernicia en het zuidelijke Mercia. De eerste poging tot bekering van de Angelsaksen was niet van de Britse kerk maar van Rome uitgegaan. De belangrijkste bron voor de kerstening van Engeland is de 'Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum' (Kerkgeschiedenis van het volk der Angelen) van Beda Venerabilis († 735) (cat.nr. 49). Beda vertelt dat paus Gregorius de Grote (590-604),